

Aleksandar R. MILETIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

**IZ SVAKODNEVICE ŽIVOTA U SARAJEVU TOKOM OPSADE
1992–95. GODINE – Prilog građi usmene istorije o ratu
na prostorima bivše SFRJ**

Juna meseca 2004. godine, tokom privatnog boravka u Sarajevu, imao sam prilike da više puta razgovaram sa gospodinom NN, vlasnikom male porodične firme, inače prosvetnim radnikom iz Sarajeva. Razgovori su bili neformalne prirode, vođeni u prostorijama njegovog preduzeća a odnosili su se na ratna stradanja i svakodnevicu života u opsednutom Sarajevu tokom rata. U razgovoru je učestvovao i njegov mlađi brat, čije su uzgredne opaske i komentari bili od koristi za sastavljanje ovog svedočanstva. Opširan zapis razgovora zabeležio sam kasnije na osnovu sećanja. Izuzev nekoliko karakterističnih mesta, prvobitni zapis nije bio u formi intervjua (pitanje-odgovor), već sažetog sumiranja odgovora i informacija koje je ispitanik dao tokom razgovora. Zapis je naknadno pregledao, ispravio i dopunio dodatnim sadržajima gospodin NN, koji je odobrio da se u tom obliku može objaviti ili čuvati kao istorijski izvor. Iz razloga lične prirode, tražio je da njegov identitet i identitet većine lica koja su pomenuta u zapisu ostanu neotkriveni.¹ U daljem delu teksta sledi integralni sadržaj iskaza gospodina NN, koji pored čisto naučnog značaja, kao istorijski izvor, nosi i određenu emociju i specifični neposredni doživljaj međuljudskih i međuetničkih veza i odnosa u ratnom okruženju. Neposredni navodi ispitanika stavljeni su pod znake navoda; izvan navodnika nalaze se interpretacije odgovora onako kako je ispitanik odobrio da mogu biti objavljene.

---

¹ „Autorizovati ne bih ništa mogao jer ne želim da neki od mojih srpskih prijatelja propate ponovo zbog svoje dobrote – a ja još nemam potrebu da svjedočim dok su Karadžić i Mladić na slobodi i mnoge hiljade njihovih pomagača.“

Osnovni podaci o ispitaniku

Ispitanik je rođen 1976. godine, tako da je početkom ratnih događaja imao 15 i po godina. Pripada bošnjačkom narodu. Ratne nedaće podnosio je zajedno sa ukućanima: ocem (tehničko zanimanje, rođ. 1937), majkom (službenica, rođ. 1948), mlađim bratom (učenik, rođ. 1979) i bakom i stricem povremeno. Većinu vremena tokom rata proveli su u stambenoj zgradi u delu Sarajeva („novi dio izgrađen za Olimpijadu početkom 80-ih“) koji je bio manje izložen neposrednoj vatri sa srpskih položaja. Njihova druga kuća („zapravo dio porodične kuće“) bila je neposredno izložena paljbi sa okolnih visova.

Nedostatak hrane, racionirani sistem distribucije namirnica i glad u Sarajevu

Prvih šest meseci opsade ukućani su se nekako snalazili oko hrane zato što je njihova baka („nana“) sećajući se Drugog svetskog rata blagovremeno nabavila oko tonu brašna. U trenutku nabavke novembra 1991. „smatrana je starački ludom zbog toga“. Od brašna su pravili „hljeb, i urijetko uštipke, krofne ako je bilo šećera“. Ove zalihe potrajale su tokom šest meseci, iako su relativno imućni NN svesrdno pomagali komšije: „Šta ćeš, ne možeš štekat brašno kad ti dođe neko s malim djetetom...“. Ispitanik kaže da se „nažalost, većina drugih stanovnika Sarajeva pokazala kao životinjski sebična i nije tako postupala – važi za sve nacionalnosti – što neki neće kasnije zaboraviti“. Uslove života u gradu pogoršavala je „rijeka izbjeglica koja je dolazila svakodnevno protjerana sa svojih ognjišta od strane srpske vojske“. Svi su u kuće primali izbeglice pa i porodica NN „prvih šest mjeseci (dvoje ljudi) uključujući i brigu oko njihove ishrane“. Kasnije su izbeglice izmeštane u prazne stanove.

Ispitanik svedoči da je „velika glad“ započela u zimu 1992. godine. Tome je „pogodovao“ sukob sa Hrvatskom i HVO. Do hrane je bilo nemoguće doći bez obzira na količinu bogatstva ili novca koje je neko posedovao („bile su potrebne veze i poznanstva za crno tržište“). Ispitanik je svedočio o slučaju čoveka koji je na ulicu – pijacu izneo sve od ličnog tj. porodičnog nakita, a opet za to nije mogao kupiti hljeba. NN su posejali sve raspoložive površine oko kuće („tek u proljeće 1993“). Svi su uradili isto po naređenju civilne zaštite. Evo kako ispitanik opisuje ovu zemljoradnju: „Oko bašte se radilo tokom noći zbog veće sigurnosti (ako je jako bombardovanje – nije se išlo u baštu) i zaljevala se kišnicom i tehničkom vodom. Prizori kao nakon atomskog rata. Sijali smo krompir, peršun, mrkvu, mladi luk, bijeli luk i ponekad paradajz i urijetko papriku. Zbog nedostatka prostora, đubriva, pesticida i vode, žetva je bila mršava. U našem slučaju na oko 100 kvadrata 1–3 vreće krompira (puta 25 kg), nekoliko kilograma mrkve, peršina i paradajza i vreća ili dvije luka. U stanovima se u svakoj saksiji uzgajao po 1 paradajz – jeo se zelen jer se nije moglo čekati da

sazrije“. NN naročito hvali mladi luk zato što brzo raste pa se može dobiti nekoliko puta uzastopce u sezoni.

Veliki spas su bili kunići koje su nabavili u „vrijeme najveće gladi (januar–april 1993. godine)“. Bila je to akcija Veterinarskog fakulteta u Sarajevu i privatnih uzgajivača „da se dođe do proteina životinjskog porijekla bez kojih se brzo poboljšava i umire“ – svaka porodica je imala pravo na jednu ženku kunića koja se oplodavala na Veterinarskom fakultetu. NN veli da su kuniće klali u trenutku kada zaista klonu i kad osete da gube poslednje ostatke snage i to je bila velika svečanost („supa od kostiju i pečeno meso – ukus piletine“); „a i to vrlo nerado jer su se deca vezala za kuniće“ – tako da su roditelji morali da rade takve stvari bez njihovog prisustva. Kunići su bili dobri za uzgoj zato što se brzo množe: „Iako vrlo teški za održavati – jer im je trebala trava, zrak i voda najboljeg kvaliteta – inače umiru mladi od stomačnih i dr. infekcija, gubitak pri uzgoju do 50%.“ G. NN koji sada ima oko 110 kg telesne težine, za vreme opsade Sarajeva imao je manje od 70 kg. Kaže da su posle izvesnog vremena kod ljudi počele da se opažaju posledice nehranjenosti i avitaminoze: „Često obolijevanje od prehlada, slabljenje i otpadanje noktiju, tuberkuloza, bronhitis, slabljenje vida itd.“ U najgore vreme u Sarajevu jedan kg brašna koštao je 50 eura, riže nije bilo na tržištu, „hljeb nema cijenu jer se može nabaviti samo preko veze“.

Snabdevanje hranom počelo se popravljati od otvaranja aerodroma septembra 92 – „vrlo slabo povremeno i krajnje nepošteno, ali istinski tek od ljeta 1993 – svake sedmice sljedovanje“. To je bila hrana koju su donosile Ujedinjene nacije, a o kojoj NN i brat imaju jako loše mišljenje: „hrana iz ratnih rezervi zapadnih zemalja, najjeftinija hrana na svjetskom tržištu kupljena od strane korumpiranih zvaničnika UN za velike pare uz ogromnu korupciju (keks u hermetički zatvorenim kutijama proizveden 1965–1970, prokislilo brašno, žižava riža, goveđe konzerve iz Engleske sa otpada zbog skandala sa BSE ludim kravama sa tkivima krave unutra – trepavice, oči, komadi kosti, mozga!? itd., nešto bolja hrana iz Skandinavije riba i sir)“. Smatraju (činjenica priznata i od UN, prim. NN) da su najbolje namirnice oduzimali srpski kontrolni punktovi najmanje 50%, a onda nešto i Vojska BiH i Vlada BiH za vojne potrebe i potrebe njihovih porodica i tek na kraju su ostaci ostataka deljeni stanovništvu (oko 20–30%). Racionirano snabdevanje stanovništva odvijalo se preko mjesnih zajednica („uvedene septembra 1992. – po broju koliko i mjesnih zajednica, svaka ulica i ulaz imaju svog povjerenika ne samo za tu svrhu“). Vlasti su građanima izdavale posebne isprave u koje je evidentirano izdavanje dnevnog sledovanja hrane („samo hljeb u količini od 200 gr po osobi dnevno – ca. tri kriške do kraja rata, od ljeta 1993. UN sljedovanje sedmično 200 gr brašna po osobi, jedan dcl ulja po osobi, 100 gr riže po osobi, 100–300 gr makarona po osobi, ponekad grah 100 gr po osobi, svake dvije sedmice sapun ili kalodont po osobi, jedna konzerva

va 100 gr po osobi ili sira ili zapakovanog putera i pola kg mlijeka u prahu za porodice sa bebom – to bi bio taj prosjek“).

Snabdevanje vodom

Nedostatak vode bio je za ispitanika veći problem od gladovanja. Srpske vlasti su odmah po otpočinjanju opsade presekle dovod vode („sa glavnog izvora vode za Sarajevo – Bačevo ispod Igmana“) u grad. U upotrebi je bila tehnička voda, za koju NN i njegov brat NN kažu da je organizmu bilo potrebno oko mesec dana da bi se navikao na nju („naviknuti se moglo samo uz ljekarski nadzor i terapiju tabletama“). Mesec dana su ljudi patili od najgorih dijareja i povraćanja. Građani su za vreme opsade „samoinicijativno, ali i uz pomoć međunarodnih organizacija, koje su donirale ručne pumpe, počeli da kopaju bunare u kojima je voda bila zagađena ali su je opet morali koristiti“. O snabdevanju vodom u gradu ispitanik je rekao sledeće: „U gradu je bilo nekoliko punktova na koje se išlo po vodu i to je bio najrizičniji poduhvat zbog srpskih snajpera, odnosno, prije svega bombardovanja pa su ta mjesta mahom morala biti dobro zaštićena. Od izvora se voda obično prenosila improvizovanim cijevima do atomskih skloništa i drugih zaklonjenih mjesta što je zavisilo od sposobnosti lokalne vlasti i preduzimljivosti ljudi. Svugdje gdje se voda točila na otvorenom u principu bi se završilo sa masakrom civila srpskim bombardovanjem (primjer Pivara i Dobrinja). Po vodu se zato išlo uglavnom noću, jer je intenzitet granatiranja bio manji tada, a i ljeti bi se izbjegle vrućine i velike dnevne gužve. Ponekad je od 10 sati uveče pa do 3 ili 4 ujutro trebalo čekati za vodu (više nego često obzirom da su hiljade ljudi čekle na vodu). Nervoja, znoj, padanje u nesvijest od iscrpljenosti i gladi starijih ljudi i djece je bila svakodnevna pojava. Nerijetko i tuče mlađih ljudi kada bi pametnjakovići htjeli napuniti vode na brzinu i bez čekanja. Praktično se nije moglo ni natočiti i odnijeti kući više od 5–10 litara vode po osobi. U slučaju naše porodice bilo je malo lakše jer smo posjedovali 2 bicikla koja su mogla ponijeti do 40 litara vode. (Sarajevo i BiH je imalo previše industrije koja je zagađila kišu i snijeg čak i u ratu, da bi se oni mogli piti i koristiti, osim za zaljevanje biljaka).“ Ispitanik dalje svedoči da je za sve vreme opsade grada, više od tri godine Sarajevo bilo bez struje („sa izuzetkom bolničkih operacionih sala i najvažnijih institucija koji su se napajali improvizovanim generatorima, i sa improvizovane minicentrale na Miljacki koju je vojska napravila za državne potrebe“).

Humanitarne organizacije, slučaj sa komšijom srpske nacionalnosti

NN je pričao o kolegi svoje majke – Srbinu („kao da je to važno spomenuti“) koji je po otpočinjanju rata napustio svoj stan u Sarajevu, takoreći bez najnužnije odeće. On je mislio da će srpska vojska za koji dan ući u Sarajevo.

Za njega NN kaže da je bio „iz srpske partizanske porodice koja se proslavila borbom protiv četnika“, i nije mu se išlo na Pale, ali mu je zato supruga „pravoslavna vjernica i turbo patriota i ona je s djecom otišla na Pale bez dogovora sa mužem“. Otišao je na Pale i tamo i ostao („birajući između Sarajeva i supruge i djece izabrao je drugo ali je odbio vojnu službu i angažovao se u civilnoj vlasti“), a posle izvesnog vremena („zima–proljeće 1993“) kontaktirao je članove porodice NN koji su mu bili „prijeratni prijatelji“ i zamolio ih da mu spasu makar albume sa porodičnim fotografijama iz njegovog stana (misle da je „komšija htio da malo umilostivi ženu prije nego im pošalje paket“). U stan su tada bili „useljeni neki Bošnjaci izbeglice“ koji su baš prilikom dolaska NN nameravali da spale ove albume radi grejanja. Kako NN kaže, već je i veći deo nameštaja bio naseckan i spreman za vatru. Posle izvesnog pogađanja albume su otkupili za 50 nemačkih maraka i poslali na Pale.

Između srpskog i bošnjačkog dela grada postojao je saobraćaj kamionima protestanske i pravoslavne humanitarne organizacije („ADRA“ i „Dobrotvor“). Preko ovih humanitarnih organizacija mogle su se razmenjivati pošiljke i paketi između srpskog i bošnjačkog dela grada („uz mito, razumije se“). Njima su se uglavnom služile srpske porodice da svojim članovima „pošalju nešto hrane i odjeće u Sarajevo, a ovi njima neko pismo i sitnu uspomenu“. Hrvati su imali organizaciju „KARITAS“ i uz Jevreje i njihovu „Benevolenciju“ bili po prilici najbolje hranom i lijekovima zbrinuti građani Sarajeva. Kod Bošnjaka je postojao „Merhamet“, „koji je uglavnom gojio i podgajao porodice visokih političara okupljenih oko ratnog predsjednika BiH i njegove političke stranke“. Merhamet je „tokom noći i krijući od običnih građana snabdijevao odabrane i njihove porodice“, što je u narodu izazvalo veliko nezadovoljstvo („kletva: dabogda te Alija branio i Merhamet hranio“). Nekoliko nedelja kasnije, njihov nekadašnji i sadašnji prijatelj Srbin im je iz zahvalnosti poslao veliki paket hrane uključujući i meso što je bila nezamisliva blagodet za porodicu NN. Koliko znaju „i neke druge je obradovao tada, a pomagao je i svima koje je znao ako su bili zarobljeni na srpskoj strani sve dok nije teško pretučen od srpskih ekstremista negdje u zimu 1994. godine („što zbog oca terminatora za četnike, a što zbog njegovih simpatija za bošnjačke civile“). Otada ima „neki stepen invaliditeta“.

Vojna mobilizacija u Sarajevu, Srbi u BH vojsci

Gospodin NN nije služio BH vojsku jer je u vreme rata bio premlad, a kasnije je oslobođen vojne službe zbog slabog vida („dioptrija minus osam iza rata – u ratu mi nikakva dioptrija pomogla ne bi – svi idu u rat“ – ispitanik je trebalo da pođe u rat u februaru 1996. godine, ali rat se na sreću završio par meseci pre toga), njegov brat iz istih razloga nije služio vojsku. Ispitanik kaže da nije pobornik rata i nasilja – upravo suprotno, ali „da bi se silom prilika borio da spase glavu sebi i svojoj porodici, ne iz političko-ideoloških već čisto iz razloga

golog opstanka: u ratu u BiH srpska strana nije praktikovala da zarobljava i pušta na slobodu muškarce od 11 do 70 godina – već su takvi gotovo u pravilu riskirali likvidaciju prije ili kasnije – najočitiji primjer Srebrenica“.

Ispitanik kaže da su se ljudi („većinom mladići čiji su očevi ili braća već bili u vojsci pa se htjelo izbjeći iskorjenjenje porodice, iz prkosa prema činjenici da su visoki političari svoje sinove i kćeri poslali na svjetske univerzitete na državni račun ili barem sakrili po štabovima“) masovno sakrivali od vojne policije i da je u gradu bilo skoro nemoguće videti odraslog muškarca („ne na početku rata, ali kako je rat odmicao, broj žrtava rastao, prljavština političkih dogovora i rata okaljala moral ljudi, itd. „). G. NN misli da bi u slučaju odsudne odbrane čak i ovi ljudi ušli u borbu. On se šali tim povodom i kaže da je tokom rata, kad bi video nekog muškarca u čaršiji, bio jako srećan i da bi ga odmah pozdravljao: „Gde si domaćine (frajeru, lave)? Šta ima?“... (prema godinama i statusu). Odrasli muškarci na radnoj obavezi su se bojali da će biti odvedeni na kopanje rovova, jer su „ogorčeni vojnici ponekad kupili sve i svakoga sa ulica smatrajući da svi treba da okuse front“.

U vojsku su pozivani i Srbi u „tzv. obične građanske jedinice“. G. NN smatra da je veći deo Srba dobrovoljno pristupio vojsci BH na početku rata i to – „mahom Srbi jugoslovenske i ateističke orijentacije i oni iz miješanih brakova (...) kasnije su Srbi kao i svi ostali regularno mobilisani s tim da su mogli da izaberu službu bez oružja u civilnoj zaštiti što su velikonacionalno i vjerski orijentisani Srbi u pravilu birali“. I ispitanikov otac je zajedno s tim ljudima deo vremena proveo u civilnoj zaštiti kao običan član, jer je bio prestar za vojnu službu: „Urijetko bi (Srbi) tražili da ih razmijene i pošalju na suprotnu stranu“. Ispitanik smatra za većinu jedinica ABiH (95%) da su bile višenacionalnog sastava i građanske – većinom su u njoj bili Bošnjaci, „ali ipak uz nemali broj ostalih“. Ostatak (5 %) imao je „muslimanski vjerski karakter što je jedna od kontroverznijih odluka ratnog predsjednika BiH“. Ispitanik smatra da „nijedna takva jedinica nije postojala, niti je mogla postojati u multinacionalnom Sarajevu“. Broj Srba u BH vojsci u Sarajevu ispitanik procenjuje na „oko 20% – najmanje“. Smatra da je „njihova pozicija bila vrlo teška jer su bez diskusije pretučeni i ubijani po zarobljavanju od strane srpske vojske“. Na drugoj strani im je nedostajalo više političke podrške i razumijevanja međunarodne zajednice i vlasti BiH, mada ona nije u potpunosti izostala. Ipak „neki od njih su imali status javnih ratnih heroja (kapetan Slaviša Šućur, najbolji tenkista Armije, general Jovan Divjak itd.)“.

Život sarajevskih Srba

Ispitanik nikada „nije vidio ili doživio ili čuo“ za ubistvo srpskog civila („žene, djeca, starci – poznavajući širok krug osoba srpske nacionalnosti“) u

samom gradu, ako se izuzmu žrtve srpskog bombardovanja. Smatra da je „malo vjerovatno da je ikada bilo ozbiljnijih incidenata nad ovom populacijom (izuzev verbalnih vrijeđanja, pogotovo prema onima čiji su članovi porodice bili u srpskoj vojsci – ali i to vrlo rijetko jer su građani stajali u odbranu takvih ljudi iz moralnih razloga)“. Ipak, gospodin NN ne isključuje mogućnost „da je moglo biti incidenata sa odraslim muškarcima u dobi za vojnu službu“ (ispitanik je čuo za slučajeve koji su procesuirani). Incidente su „radili kriminalci prema svima“ i prema Bošnjacima (ispitanikov otac je „zamalo ubijen od strane kriminalaca – koji su se na početku rata priključili odbrani grada – zbog građanskog otpora bezakonju“). Ispitanik misli da je „potencijalnom nasilju prema Srbima u dobi za vojnu službu u gradu moglo doprinijeti naoružavanje pojedinih članova SDS i vojnih lica koji su bili zaduženi da preuzmu kontrolu nad gradom u trenutku kada srpska vojska uđe u Sarajevo“. Ovo može da potvrdi i slučaj njegove zgrade, u kojoj je bilo puno srpskih porodica (12–15): „njih oko 8–9 je posjedovalo oružje teritorijalne odbrane skriveno u duplim podovima, bojlerima itd. zajedno sa planovima akcije (uključujući i bestrajni top sa borbenim kompletom municije!?! – prokleti ludaci)“.

Tokom prve ratne godine država nije bila u stanju da potpuno kontroliše kriminalne grupe, međutim od oktobra 1993. dolazi do velikog obračuna sa ovim grupama („vođe su im tada bile likvidirane“). Od tog trenutka su i Srbi kao krivci hapšeni i suđeno im je profesionalnije, tj. slučajevi su efikasnije procesuirani. Mada je „i dotada većina bila procesuirana i korektno hapšena koliko se moglo pod tim uslovima, ali se otada isključila svaka pa i najmanja mogućnost zloupotrebe“. G. NN kaže da su tada dobijali po 2–3 godine zatvora ukoliko bi im se dokazalo nedozvoljeno držanje oružja i vojne opreme. Uopste g. NN misli da „nije bilo sistematske politike progona Srba u Sarajevu, iz više razloga (politika vlade BiH, humana tradicija građanskog Sarajeva i BiH, veliki broj medija iz svijeta, UN i NVO-e ne bi propustili da takvo nešto jave svijetu), ali smatra da je izolovanih incidenata moglo biti“. Nije se dogodilo najgore „kao na srpskoj strani prema bošnjačkim i hrvatskim civilima, ali svi incidenti nisu mogli biti spriječeni“. Najveći rizik od nasilja za Srbe je postojao u slučaju pronalaska radio-stanica („korišćenih za navođenje i korigovanje vatre srpske artiljerije i pravljenje masakara“), snajperskih pušaka („u prva dva ratna mjeseca je uhapšen nemali broj osoba koje su otvarale vatru iz svojih stanova na civilno stanovištvo – jer za ove dve kategorije ne važi Ženevska konvencija“) i „u slučaju izuzetno imućnih ljudi svih nacionalnosti pa i Srba koji su mogli biti žrtve ucjene, reketiranja iznimno i gore u tim teškim i haotičnim vremenima“. Ispitanik, kao civil i maloljetnik u to doba, ističe da „može govoriti samo o onome što je vidio i doživio, a nikako više od toga“.

Gimnazija u Sarajevu

Ispitanik je za sve vreme rata pohađao gimnaziju koja je bila organizovana u podzemnom atomskom skloništu. Kaže da su tamo imali veoma ozbiljnu i zahtevnu nastavu tokom rata. G. NN kaže da je tzv. Ratna škola odnosno Ratna gimnazija (nosila je broj prijeratne gimnazije sa te opštine – „postoji čak i knjiga američkog autora o tome“) organizovana februara 1993. nakon što je postalo jasno da se rat neće tako lako zaustaviti. Protekla školska godina je zaključena početkom rata u aprilu 1992, a „trebalo je početi novu pod nemogućim uslovima: nemali broj djece je izbjegao van grada, ali nije bilo smisleno da se djeca u gradu još dodatno kazne time što su ostali gubljenjem školskih godina. Vrijeme je išlo na ruku školi jer je zima bila vrlo blaga“.

Gospodin NN je živio u mnogoljudnom naselju „u novoizgrađenom dijelu grada gdje je bilo dovoljno kadra da se škola organizuje“. Organizaciju je preuzeo na sebe „izvanserijski magistar fizike iz Brisela (Bošnjak izbjeglica iz Istočne Bosne)“, koji je uz pomoć lokalnih vlasti prilagodio atomsko sklonište i jedan broj podruma i najraznovrsnijih prostora, pa i nekih stanova („blizu 30 za potrebe škole – što je školi davalo notu avanture – svaki dan novi prostor“). S obzirom da su „škole uglavnom izbombardovane – iz njih su se prebacile klupe i table u takve prostore da se spasi barem nešto (...) u školu se nije moralo ići (moglo se polagati vanredno) – ali je većina djece ipak u dogovoru sa roditeljima pohađala školu (psihološka prednost pohađanja da se sačuva razum u paklenim vremenima)“. Razredi nisu bili veći od 8 do 15 ljudi „da bi se izbjegao masakr“ u slučaju da ipak na primer „djeca na putu u razred budu napadnuta granatama“ (slučaj škole „1. maj“, „gdje je masakriran razred prvacića“). Svakodnevno se „mijenjao raspored prostora i vrijeme održavanja nastave da bi se smanjila mogućnost masakra učenika (sve se saznavalo neposredno pred početak nastave). U tom smislu je naša gimnazija bila najbolja u gradu.“ Ispitanik kaže da su žrtve među učenicima pale u redu za vodu, hljeb i sl. (neke vrlo bliske i bolne za ispitanika), a na sreću nikad u školi.

Srba je bilo u nastavi kako profesora (troje-četvoro od 10, među njima i „magistar, profesor biologije, boem-intelektualac sličnog izgleda i nastupa kao glumac Ljuba Tadić – ispitaniku jedan od najsimpatičnijih, profesorica materinog jezika – stara gospođa iz stare sarajevske srpske porodice čiji je otac bio visoki oficir Kraljevine Jugoslavije, profesor latinskog i francuskog – Crnogorac“), tako i učenika („oko 20 % kao u vojsci i to mahom djeca onih Srba koji su uzeli učešća u odbrani zemlje i grada“). Ispitanik kaže da su „djeca ekstremnih Srba izbjegla iz grada još mjesec prije rata“. Srpski đaci su ostvarivali zajedno sa ostalima vrhunske rezultate „na raznim poljima na primer matematike – od dvojice u ekipi od 10 takmičara na međunarodnoj matematičkoj olimpijadi u Maleziji koji su otišli iz naše škole, jedan je bio Srbin (kao da je to

važno!)“ Ispitanik se seća da „osjećaj zajedništva i solidarnosti nije znao za granice tako da se nastava ponekad održavala u stanovima kada se procijenilo da je lakše preko podruma doći do nekog stana, nego do atomskog skloništa“. Kada se moglo i kada je intenzitet bombardovanja bio manji, „onda su se razmicale vreće sa pijeskom sa prozora da bi se dobila prirodna svjetlost, a kada to nije išlo onda su se vukli kablovi sa improvizovanog generatora lokalne policije da bi se dobila svjetlost za nekoliko sijalica“. Motivacija, rad i atmosfera su nešto nezapamćeno u životu ispitanika – „dan je počinjao i završavao se sa pjesmom“. („Gladovalo se – ali se pjevalo“). Nakon rata i te škole ispitanik „više nikada nije bio zadovoljan ni sa jednom školom“.

Bombardovanja i život u gradu

Grad je strašno nastradao od bombardovanja („procjenjuje se da je na grad palo oko pet miliona ubojnih sredstava kalibra većeg od 12,7 mm“). U celom Sarajevu bilo je teško videti neko sačuvano prozorsko staklo. Umesto stakla u prozore su stavljani raznorazni materijali („najčešće PVC foliju od Ujedinjenih nacija – s njihovim oznakama – tako da je čitav grad izgledao kao veliki logor UN“). Evo kako ispitanik opisuje probleme stanovanja u takvim stanovima: „Zima je bila pravi pakao na zemlji za sve ljude, a posebno za ljude u stambenim zgradama. Obično bi se najmanja sobica u stanu odvojila za spavanje – prozori zakovali ostacima vrata u dva sloja ili slično i napravio sloj od tekstila. Onda bi barem pola porodice tamo spavalo (buđenje uz mraz na obrvama) – jer se htjelo izbjeći da ako granata udari u sobu da svi izgину. Često se ipak spavalo u podrumima i skloništima zbog bombardovanja – ali se ni to nije moglo zauvijek zbog bronhitisa koji se razvije od prehlada i prašine. U najgorim momentima bi sva djeca, tinejdžeri i mlade cure – (nerijetko nažalost i babe:) spavali u jednom podrumu jedno uz drugo“. Ispitanik je najviše voleo da spava pribijen uz svoju komšinicu u koju je oduvek bio zaljubljen – i koju nikada ne bi bliže i intimnije upoznao da nije bilo rata – „tračak svjetlosti ljubavi u mraku rata!“

Ispitanik kaže da su zgrade u Sarajevu „imale dimnjake gotovo u pravilu i ljudi su već prve zime pribavili peći“. Peći su se pravile u raznim veličinama od lima koji bi se skinuo sa krovova spaljenih i uništenih kuća i zgrada. Za „potpalu i grijanje se koristilo sve i svašta od parketa, odeće, knjiga (sic!), cipela, do onog rijetkog drveća koje se našlo po parkovima, baštama i sl.“ Ispitanik svedoči da je „policija 24 sata čuvala drveće po glavnim parkovima od sječe, jer je ono ujedno otežavalo preciznije pogodke srpske strane i davalo dragocjeni hlad ljeti“.

Porodična kuća NN bila je više puta direktno pogođena („dva puta izuzetno precizno“). NN priča kako je za samo 30 sekundi izbegao tenkovsku granatu koja je pogodila gornji sprat njegove kuće („luda glava tinejdžera se teško ubjeđuje da siđe sa tarase i ne posmatra ‚spektakl‘ bombardovanja“). On

se na mestu koje je direktno pogođeno nalazio samo nekoliko trenutaka ranije. Drugi put je sa dve minobacačke granate pogođen sami centar kuće, koji je smatran najsigurnijim – i „pri čemu je teško ranjena rodica NN i njen muž, a djeca u dobi od dve i pet godina samo čudom preživjela razbacana po sobi“. Isti dan je smrtno stradala porodica NN iz komšiluka: baka (65) i unuci (brat i sestra od 17 i 22 godine) i ranjena nekolicina još. Ispitanik je stalno bio u blizini smrti – a najbliži je bio pri napadu na njegovu zgradu februara 1994, „kada su PAM-ovi i PAT-ovi, uz dvije minobacačke granate i jednu granatu haubice napali njegovu zgradu“. NN je „5 minuta prije radio za radnim stolom koji je izrešetan galerijama jer je granata udarila pod pravim uglom sobu na spratu više“. Tada je u zgradi stradala trudnica koja je spavala u toj sobi – o čiju krv se na stepeništu okliznuo NN dok je silazio u podrum, „jer je, tekla kao vodopad dok su je snosili do ulaza da je prebace u bolnicu što nije bilo moguće zbog teškog bombardovanja, pa je izdahnula na nosilima čekajući transport“. Ispitanik dalje kaže: „Njen suprug i svekrva su toliko vrištali i plakali da smo se svi povukli u mišiju rupu da to ne slušamo – i jedva su se smirili nakon par sati“.

Novine i radio

Najpopularniji medij u Sarajevu tokom rata bio je radio. Ljudi su koristili akumulatore iz automobila za napajanje i punili ih ostacima benzina iz svojih auta „ili za debele pare na generatorima vojske, policije ili institucija koje su ih imale (50 eura punjenje i to preko veze)“. Novine su bile „rijetke, imale samo četiri do osam strana – mahom *Oslobođenje* (u Arhivu BiH su kopije) i bilo je vrlo rizično tražiti prodavce po ulicama“. Novac je bio provizoran – „bonovi – kojima se moglo ponešto platiti ili kupiti – fabrika Astra je bila u gradu pa se moglo kupiti sapuna ili kalodonta, kolonjska voda odn. sitnica kao žileti, trava za čaj i sl. rijetko svijeće, platiti poneki trošak ili taksa – preko debele veze čak hljeba u nekim dijelovima godine i uslovima“.

O ratnoj propagandi u Sarajevu ispitanik je rekao sledeće: „U gradu u kome se prve linije vide sa prozora ratna propaganda nema svrhe. Ako te na borbu ne motiviše borba za opstanak protiv genocidnih fašističkih krvoloka – onda ti nikakva propaganda pomoći ne može. Obzirom da je srpska strana ponekad etnički čisteći slala izbjeglice u Sarajevo – odnosno mijenjala ih za ratne zarobljenike ili neke njima važne članove porodica – sve se znalo o katastrofi u istočnoj BiH.“

Život mladih, muško-ženski odnosi

Kafići u principu nisu radili – odnosno „bili su zatvorenog tipa za gradske kriminalce i njihove poslove“. Osim toga „vojnici ne bi dozvolili da neko sjedi a oni ginu na linijama“. I još više, to bi bile „idealne mete za gađanje

(primjer Tuzle)“. O socijalnom životu sarajevske mladeži u vreme opsade ispitanik je rekao sledeće: „Druženje spada u čuda ratnog Sarajeva – jer ljudi nisu imali baš ništa osim jedni druge. Solidarnost ponekad nije znala za granice – ali nažalost i nehumanost. Kao tinejdžer provodio sam svaku sekundu slobodnog vremena sa prijateljima i prijateljicama. Među preživjelima opsade postoji jedna posebna povezanost čak i danas, čak i kada ne progovaraju nijednu riječ među sobom i tišina ima svoje značenje. Odnos vrlo blizak bratskom. (...) Opsada je bila apusrdno najbolje vrijeme za veze između muškaraca i žena. U svijetu u kome nema sutra i u kome nema materijalnog kupovanja ljubavi – ljubav ima rijetku čistinu. Zbog moguće blizine smrti sve što se treba uraditi – treba uraditi odmah – jer sutra može već biti kasno.“ Ispitanik nikada više nije doživeo veću i dublju ljubav od one ratne i nikada više nije mogao biti tako srećan u nesreći.